

ΠΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

πολιτισμός
μετανάστευση
οργανισμοί
υγεία-πρόληψη
στενές διαπροσωπικές σχέσεις

Επιμέλεια
Παναγιώτης Σ. Κορδαύτης, Βασίλης Γ. Παυλοπούλος

Ατραπός

© 2006: Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ

Εξώφυλλο: Ιωάννα Δελφίνο
Διόρθωση: Τέτη Παλαιοθοδώρου

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοσυντιγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ
Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
e-mail: info@atrapos-editions.gr
www.atrapos-editions.gr

Βιβλιοπωλεία

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
- Γαλατσίου 109, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2913608
- Ιακωβίδου 7, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2116869
- Κασομούλη 52, 117 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 9010244

Κεντρική διάθεση

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292
- Κιθαιρώνος 54, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292

ISBN 960-6622-83-5

Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλιννοστούντων μαθητών¹

**Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη, Μαρίνα Ντάλλα,
Αθανασία-Χρυσούλα Παπαθανασίου, Νίκος Τάκης, Βασίλης Παυλόπουλος**

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ζει στην Ελλάδα μεγάλος αριθμός αλλοδαπών και παλιννοστούντων μαθητών. Υπολογίζεται ότι οι μαθητές αυτοί εκπροσωπούν ποσοστό περίπου 10% του συνολικού σχολικού πληθυσμού (Μάρκου, 1997). Τα παιδιά αυτά, είτε έχουν μεταναστεύσει, είτε έχουν παλιννοστήσει με τους γονείς τους, είτε έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα, συνιστούν μια ομάδα υψηλού κινδύνου για την εκδήλωση ψυχοκοινωνικών προβλημάτων (Spencer & Markstrom-Adams, 1990).

Η μετακίνηση από μία χώρα και η εγκατάσταση σε μία άλλη θεωρούνται στρεσογόνες διαδικασίες, καθώς συνδέονται τόσο με τον πολιτισμικό κλονισμό, δηλαδή τη σύγχυση, το άγχος, την αμηχανία και την αποδιοργάνωση των δυνατοτήτων του ατόμου λόγω απώλειας οικείων πολιτισμικών στοιχείων (Oberg, 1960. Ward, Bochner & Furnham, 2001), όσο και με το επιπολιτιστικό στρες (Berry, 1988. Laosa, 1997. Van der Veer, 1988), το οποίο προκαλείται από την ανάγκη για προσαρμογή σε καινούργιες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Η προσαρμογή του μετανάστη/παλιννοστούντα μαθητή, ως διαδικασία και αποτέλεσμα, αναφέρεται στον επιπολιτισμό. Ο επιπολιτισμός περιλαμβάνει την πολιτισμική μεταβολή που προκύπτει από την άμεση και συνεχή επαφή μεταξύ ατόμων διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων (Berry, 1997), καθώς και τις ψυχο-

1. Η δημοσίευση αυτή αποτελεί τμήμα έρευνας που χρηματοδοτήθηκε κυρίως από το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης *Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. II Πυθαγόρας: Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια* και, εν μέρει, από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

λογικές αλλαγές που υφίσταται το άτομο στην προσπάθειά του να προσαρμοστεί στο νέο περιβάλλον. Τέτοιες ψυχολογικές αλλαγές παρατηρούνται σε τομείς όπως η αίσθηση προσωπικής και εθνικής ταυτότητας, οι αξίες και οι στάσεις, οι καθημερινές συνήθειες, το ύψος επικοινωνίας και άλλες συμπεριφορές (Ward et al., 2001). Σε κάθε περίπτωση, η πρόβλεψη της έκβασης της προσαρμογής είναι εξαιρετικά σύνθετη, αφού στη διαδικασία αυτή αλληλεπιδρούν πολιτισμικοί παράγοντες, κοινωνικές παράμετροι και ατομικές ψυχολογικές ιδιότητες (Smith & Bond, 2005).

Αν και τα παιδιά μεταναστών και παλιννοστούντων υφίστανται το επιπολιτιστικό στρες, αρκετά από αυτά καταφέρνουν να προσαρμοστούν αποτελεσματικά στο καινούργιο περιβάλλον. Μερικά, μάλιστα, παρουσιάζουν καλύτερη ψυχοκοινωνική και σχολική προσαρμογή από τους γηγενείς (Aronowitz, 1984. Hicks, Lalonde & Pepler, 1993). Τα παιδιά αυτά, τα οποία παρουσιάζουν θετική προσαρμογή, θεωρούνται ως ψυχικά ανθεκτικά.

Η ψυχική αντοχή έχει οριστεί ως μια δυναμική διεργασία που περιλαμβάνει τη θετική προσαρμογή μέσα σε πλαίσια σημαντικής αντιξοότητας (Luthar, Cicchetti & Becker, 2000). Για να θεωρηθεί ένα παιδί ψυχικά ανθεκτικό, πρέπει να πληρούνται δύο βασικές προϋποθέσεις: πρώτον, πρέπει να ζει κάτω από αντίξοες συνθήκες, οι οποίες θέτουν σε κίνδυνο την ψυχολογική επάρκεια των περισσότερων συνομηλίκων του και, δεύτερον, πρέπει να είναι καλά προσαρμοσμένο και ψυχολογικά επαρκές, παρότι ζει κάτω από αυτές τις συνθήκες. Στην περίπτωση των ψυχικά ανθεκτικών παιδιών κάποιοι άλλοι παράγοντες, οι οποίοι ονομάζονται «προστατευτικοί παράγοντες», τα προστατεύουν από τις αρνητικές επιπτώσεις των στρεσογόνων συνθηκών κάτω από τις οποίες ζουν (Μόττη-Στεφανίδη, 2005).

Προστατευτικό ρόλο για την ψυχολογική επάρκεια του παιδιού που έχει μεταναστεύσει ή παλιννοστήσει, αναμένεται να διαδραματίζει ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει θέματα σχετικά με την εθνική του καταγωγή και την εθνική του ταυτότητα (Miller & Macintosh, 1999. Spencer & Markstrom-Adams, 1990). Η εθνική ταυτότητα, σύμφωνα με τον Tajfel (1981), αποτελεί στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου και αναφέρεται σε εκείνο το σκέλος της αυτοεικόνας του το οποίο πηγάζει από την επίγνωση ότι είναι μέλος μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας και συνδέεται με τη συναισθηματική αξία και σημασία που αποδίδει σε αυτή την πραγματικότητα.

Η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας θεωρείται ότι συμπίπτει με τη διαμόρφωση της ταυτότητας του Εγώ που συντελείται κατά τη διάρκεια της εφηβείας. Η Phinney (1990) πρότεινε τρία στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας. Στο πρώτο στάδιο, της *ανεξερευνήτης εθνικής ταυτότητας*, ο έφηβος δεν

εξερευνά και δεν δείχνει ενδιαφέρον για θέματα εθνικής ταυτότητας. Σε ορισμένες περιπτώσεις δέχεται αβίαστα τις απόψεις ή τους ρόλους που διαγράφονται από τους άλλους, κυρίως τους γονείς του, σε θέματα που αφορούν στην εθνική καταγωγή, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο έφηβος αποδέχεται παθητικά τις αξίες και τις συμπεριφορές του κυρίαρχου πολιτισμού απορρίπτοντας ή υποβαθμίζοντας τις αξίες της δικής του πολιτισμικής ομάδας. Στο δεύτερο στάδιο, της *εξερεύνησης της εθνικής ταυτότητας*, ο έφηβος εξερευνά ενεργά θέματα που σχετίζονται με την εθνική του καταγωγή και ταυτότητα. Ένας έφηβος ενδέχεται να περάσει στο δεύτερο στάδιο διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας λόγω κάποιας αρνητικής εμπειρίας που τον ώθησε να συνειδητοποιήσει την εθνική του καταγωγή. Στο τρίτο στάδιο, της *επίτευξης της εθνικής ταυτότητας*, ο έφηβος μοιάζει να κατανοεί καλύτερα και να εκτιμά την εθνικότητά του, να αντιλαμβάνεται και να αποδέχεται τις πολιτισμικές διαφορές που μπορεί να υπάρχουν μεταξύ της δικής του και της κυρίαρχης εθνικής ομάδας (Μόττη-Στεφανίδη, 2005).

Η εξερεύνηση και η επίτευξη της εθνικής ταυτότητας μπορούν να θεωρηθούν προστατευτικοί παράγοντες για την ομαλή προσαρμογή και την ψυχολογική επάρκεια των μεταναστών και παλιννοστούντων μαθητών. Η διεργασία εξερεύνησης της εθνικής ταυτότητας και, τελικά, η επίτευξή της ενεργοποιούν τα εσωτερικά και εξωτερικά αποθέματα του εφήβου, τα οποία ασκούν θετική επιρροή διότι βοηθούν στη ρύθμιση των αρνητικών επιπτώσεων του άγχους προσαρμογής (Nesdale, Rooney & Smith, 1997. Roysircal-Sodowsky & Maestas, 2000). Τα εσωτερικά αποθέματα αφορούν στη θετική εκτίμηση της ομάδας (υπερηφάνεια, ικανοποίηση), η οποία δίνει στο άτομο αίσθηση κυριαρχίας και δύναμης ώστε να αντιμετωπίσει πιθανές στρεσογόνες καταστάσεις, όπως αρνητικά στερεότυπα και προκαταλήψεις ή την πίεση για συμμόρφωση (Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001. Tajfel & Turner, 1986). Τα εξωτερικά αποθέματα αφορούν είτε σε δεσμούς με άλλα άτομα ή ομάδες είτε σε ένα πλαίσιο στήριξης, το οποίο ενδέχεται να παρέχει στο άτομο συμβουλές, βοήθεια, φροντίδα και συναισθηματική υποστήριξη (Nesdale et al., 1997).

Σύμφωνα με τον Berry (1997), το άτομο που μεταναστεύει ή παλιννοστεύει, καλείται να επιλέξει ανάμεσα σε τέσσερις μορφές ψυχοκοινωνικής προσαρμογής, οι οποίες ονομάζονται «τακτικές επιπολιτισμού». Η τακτική της *εναρμόνισης* επιτρέπει τη θετικότερη ψυχοκοινωνική προσαρμογή, διότι οι μετανάστες/παλιννοστούντες συνδυάζουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας προέλευσης με εκείνα της χώρας υποδοχής. Η τακτική της *αφομοίωσης* επιτρέπει στο μετανάστη/παλιννοστούντα την προσαρμογή του στο νέο περιβάλλον, αλλά λιγότερο ικανοποιητικά απ' ό,τι η τακτική της εναρμόνισης. Η αφομοίωση αναφέρεται στην

πλήρη αποδοχή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της χώρας υποδοχής και στην εγκατάλειψη εκείνων της χώρας προέλευσης. Η τακτική του *διαχωρισμού* αναφέρεται στη διατήρηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της χώρας προέλευσης και στην αποφυγή της επαφής με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής. Τέλος, η τακτική της *περιθωριοποίησης*, η οποία συνδέεται με προβλήματα στην ψυχοκοινωνική προσαρμογή του μετανάστη/παλιννοστούντα, αναφέρεται στην αποφυγή και απόρριψη της πολιτισμικής παράδοσης της χώρας υποδοχής, αλλά και των πολιτισμικών στοιχείων της χώρας προέλευσης.

Η παρούσα μελέτη είχε δύο βασικούς στόχους: πρώτον, να εντοπιστούν οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές, οι οποίοι παρουσιάζουν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή, παρά το γεγονός ότι ζουν κάτω από στρεσογόνες συνθήκες, καθώς και εκείνοι που παρουσιάζουν δυσκολίες προσαρμογής· δεύτερον, να εξεταστούν οι τακτικές επιπολιτισμού (εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμός, περιθωριοποίηση), τις οποίες ακολουθούν οι μαθητές αυτοί, καθώς και τα στάδια-φάσεις διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας (ανεξερεύνητη, εξερεύνηση, επίτευξη), ώστε να διερευνηθεί ποιες από αυτές δρουν προστατευτικά για την ψυχική υγεία και την ψυχολογική επάρκεια των μαθητών, καθώς και ποιες λειτουργούν επιβαρυντικά και συνδέονται με δυσκολίες προσαρμογής.

Διατυπώθηκαν οι εξής υποθέσεις: Πρώτον, οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές θα διέφεραν τόσο ως προς το βαθμό αντιξοότητας που βίωναν όσο και ως προς το βαθμό της ψυχολογικής τους επάρκειας. Αναμενόταν να εντοπιστούν μαθητές που βίωναν υψηλό βαθμό στρες και μαθητές που βίωναν χαμηλό αριθμό στρεσογόνων καταστάσεων, πέραν του γεγονότος της μετακίνησης σε νέα χώρα και της διαβίωσής τους σε αυτήν ως μειονότητα. Αντιστοίχως, αναμενόταν να εντοπιστούν μαθητές που είχαν υψηλό βαθμό ψυχολογικής επάρκειας και άλλοι που είχαν χαμηλό βαθμό ψυχολογικής επάρκειας. Δεύτερον, αναμενόταν ότι οι περισσότεροι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές που παρουσίαζαν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή, συγκριτικά με εκείνους που παρουσίαζαν δυσκολίες προσαρμογής, θα βρίσκονταν στα στάδια εξερεύνησης και επίτευξης εθνικής ταυτότητας, καθώς οι διαδικασίες αυτές εμπλέκουν το άτομο σε κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης και ενεργοποιούν θετικά συναισθήματα ικανοποίησης και υπερηφάνειας, τα οποία μπορούν να το προστατέψουν από πιθανές αρνητικές καταστάσεις, όπως στερεότυπα, προκαταλήψεις και πιέσεις για συμμόρφωση (Nesdale et al., 1997). Τρίτον, αναμενόταν ότι περισσότεροι καλά προσαρμοσμένοι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές, παρά μαθητές με δυσκολίες προσαρμογής, θα υιοθετούσαν την τακτική επιπολιτισμού της εναρμόνισης, όπως υποστήριξε ο Berry (1997).

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στο ερευνητικό πρόγραμμα έλαβαν μέρος 470 έφηβοι, παιδιά μεταναστών και παλιννοστούντων γονέων. Οι μαθητές αυτοί φοιτούσαν στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου δημόσιων σχολείων της Αττικής. Συγκεκριμένα, ζητήθηκε να συμμετάσχουν όλοι οι μαθητές τεσσάρων Γυμνασίων, τόσο οι γηγενείς όσο και οι μετανάστες. Περίπου 80% των γονέων έδωσαν γραπτή συγκατάθεση για να λάβουν μέρος τα παιδιά τους στην έρευνα. Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται μόνο τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την επεξεργασία των δεδομένων των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων, οι οποίοι εντάχθηκαν σε μία από τις τέσσερις ομάδες-επίπεδα ψυχικής ανθεκτικότητας (βλ. Αποτελέσματα). Ο αριθμός των μαθητών αυτών ανέρχεται σε 314.

Εκατόν πενήντα τέσσερις (154) (48.7%) έφηβοι ήταν Πόντιοι που είχαν γεννηθεί σε χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και άρα ήταν ομογενείς, 101 (32.2%) είχαν γεννηθεί στην Αλβανία, ενώ 59 (18.8%) είχαν γονείς μετανάστες ή παλιννοστούντες, αλλά οι ίδιοι είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα. Στη βιβλιογραφία για τη μετανάστευση, τα άτομα αυτά αναφέρονται ως μετανάστες δεύτερης γενιάς (Roysircal-Sodowsky & Maestas, 2000). Ως προς το φύλο, 148 (47.1%) έφηβοι ήταν αγόρια και 166 (52.9%) ήταν κορίτσια.

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Για να επιτευχθούν οι δύο στόχοι της έρευνας, απάντησαν στα ερωτηματολόγια και στις ψυχολογικές κλίμακες οι ίδιοι οι έφηβοι, οι συμμαθητές και οι καθηγητές τους, ενώ καταγράφηκαν στοιχεία και από τα αρχεία του σχολείου (βαθμοί, αριθμός απουσιών).

Για να επιτευχθεί ο πρώτος στόχος διερευνήθηκαν:

(α) Ο *βαθμός αντιξοότητας* τον οποίο βίωναν οι έφηβοι (i) με μία κλίμακα Γεγονότων Ζωής (Fthenakis & Minsel, 2002), η οποία περιλάμβανε 19 γεγονότα που θεωρούνται τραυματικά για παιδιά και εφήβους (π.χ. μετακόμιση, αλλαγή σχολείου, σοβαρή ασθένεια, θάνατος αγαπημένου προσώπου), και (ii) με ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, το οποίο περιλάμβανε μεταξύ άλλων δημογραφικές πληροφορίες, όπως η πυκνότητα κατοικίας (αναλογία του αριθμού ατόμων προς τον αριθμό δωματίων), η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα και το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων. Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται ως κριτήρια για τη βαθμολόγηση του βαθμού αντιξοότητας και στρες (Luthar, 1991).

(β) Ο *βαθμός της ψυχολογικής επάρκειας* των εφήβων διερευνήθηκε με τα εξής μέσα: (i) Δύο κοινωνιομετρικά τεστ, τα οποία απάντησαν όλοι οι μαθητές

της τάξης. Το πρώτο τεστ αξιολόγησε τη δημοτικότητα. Κάθε έφηβος δήλωνε τα ονόματα δύο συμμαθητών του με τους οποίους ήθελε να κάνει παρέα. Το δεύτερο τεστ αξιολόγησε τη θετική συναισθηματική διάθεση (χαρά). Κάθε έφηβος δήλωνε ποιοι από τους συμμαθητές του θεωρούσε ότι ήταν χαρούμενοι, χαμογελαστοί, κεφάτοι. (ii) Βαθμολογία σε δύο βασικές ενότητες μαθημάτων: γλώσσα (αρχαία ελληνικά και νέα ελληνικά) και θετικές επιστήμες (μαθηματικά και φυσική). (iii) Αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο 19 ερωτήσεων, τις οποίες απάντησαν οι καθηγητές για κάθε παιδί, αξιολογώντας τη σχολική του επάρκεια, γνωρίσματα της προσωπικότητάς του και τη διαταρακτική του συμπεριφορά. (iv) Καταγραφή των απουσιών κάθε μαθητή κατά το πρώτο τρίμηνο του σχολικού έτους, με βάση τα επίσημα αρχεία του σχολείου.

Για να επιτευχθεί ο δεύτερος στόχος χορηγήθηκαν δύο κλίμακες, τις οποίες απάντησαν οι ίδιοι οι έφηβοι: (α) η Κλίμακα Εθνικής Ταυτότητας (Multigroup Ethnic Identity Measure, MEIM), της Jean Phinney, και (β) η Κλίμακα Τακτικών Επιπολιτισμού, του John Berry.

Η Κλίμακα Εθνικής Ταυτότητας (Phinney, 1992) περιλαμβάνει 12 ερωτήσεις που περιγράφουν στάσεις, συμπεριφορές και συναισθήματα σε σχέση με την εθνική ομάδα, καθώς και μια ερώτηση που καταγράφει τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου αναφορικά με την εθνική του ομάδα. Για την απάντηση κάθε ερώτησης υπήρχε διαβαθμιστική κλίμακα τύπου Likert, από 1 μέχρι 4, όπου το 1 σημαίνει «διαφωνώ απόλυτα» και το 4 «συμφωνώ απόλυτα». Όσο υψηλότερη είναι η βαθμολογία ενός παιδιού σε αυτή την κλίμακα, τόσο υψηλότερο θεωρείται ότι είναι το επίπεδο διαμόρφωσης της εθνικής του ταυτότητας.

Οι τακτικές επιπολιτισμού διερευνήθηκαν με μία ερώτηση στην οποία οι μαθητές καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα σε 6 απαντήσεις που αντιστοιχούν στις τακτικές επιπολιτισμού του Berry (1997) και αφορούν στο συνδυασμό δύο ιδιοτήτων, του Έλληνα και του μέλους της ομάδας εθνικής καταγωγής (Αλβανός, Ρώσος κ.λπ.). Για παράδειγμα, οι μαθητές έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα σε προτάσεις όπως: «Είμαι πρώτα Αλβανός/Πόντιος και μετά Έλληνας» ή «Αισθάνομαι εξίσου Έλληνας και Αλβανός/Πόντιος». Η απάντηση των ατόμων δηλώνει την τακτική επιπολιτισμού που τους ταιριάζει πιο πολύ.

Αποτελέσματα

Εντοπισμός ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας

Ο εντοπισμός ομάδων μεταναστών/παλιννοστούντων μαθητών ανάλογα με το επίπεδο της ψυχικής τους ανθεκτικότητας έγινε για το αρχικό συμμετέχον δείγμα

μα ($N = 470$), με τη συνδυαστική χρήση των δεδομένων που αφορούσαν στην αντιξοότητα, αφενός, και στην ψυχολογική επάρκεια, αφετέρου. Οι δύο αυτές σύνθετες μεταβλητές προήλθαν από το μέσο όρο των επιμέρους μετρήσεων-δεικτών τους, αφού προηγουμένως μετατράπηκαν σε δευτερογενείς τιμές z . Στη συνέχεια, δημιουργήθηκαν τρία επίπεδα-διαβαθμίσεις (χαμηλή, μέτρια και υψηλή) για καθεμιά από τις σύνθετες μεταβλητές: ψυχολογική επάρκεια και αντιξοότητα, με όρια τις τιμές $z > -.25$, $-.25 < z < +.25$ και $z > +.25$, αντίστοιχα. Από τη διασταύρωση των μεταβλητών αυτών προέκυψαν τέσσερις ομάδες, ως εξής:

(α) Οι *ψυχικά ανθεκτικοί* μαθητές ($n = 57$ ή 12.1%), με υψηλό επίπεδο αντιξοότητας και υψηλό επίπεδο επάρκειας,

(β) οι *ψυχικά ευάλωτοι* μαθητές ($n = 77$ ή 16.4%), με υψηλό επίπεδο αντιξοότητας και χαμηλό επίπεδο επάρκειας,

(γ) οι *ψυχολογικά επαρκείς* μαθητές ($n = 102$ ή 21.7%), με χαμηλό βαθμό αντιξοότητας και υψηλό βαθμό επάρκειας, και

(δ) οι *μη επαρκείς* μαθητές ($n = 78$ ή 16.6% του αρχικού δείγματος), με χαμηλό βαθμό αντιξοότητας και χαμηλό βαθμό επάρκειας.

Το σύνολο των παραπάνω μαθητών ($n = 314$) αποτέλεσαν το τελικό «προμηθεύον τα δεδομένα» δείγμα της έρευνας, εφόσον οι έφηβοι με μέτριο επίπεδο επάρκειας ή/και αντιξοότητας ($n = 156$) αποκλείστηκαν από περαιτέρω αναλύσεις, ώστε να διασφαλιστεί ικανοποιητικός βαθμός ομοιογένειας εντός των τεσσάρων ομάδων-επιπέδων ψυχικής αντοχής και να αποφευχθούν τυχόν επικαλύψεις μεταξύ τους. Ο στατιστικός έλεγχος της κατανομής των εφήβων με μέτριο επίπεδο επάρκειας/αντιξοότητας ως προς τη χώρα γέννησης και το φύλο έδειξε ότι αυτή δεν διαφέρει συστηματικά από την αντίστοιχη κατανομή των μαθητών που εντάχθηκαν στις τέσσερις ομάδες-επίπεδα ψυχικής ανθεκτικότητας. Η όλη διαδικασία βασίστηκε στη διεθνή ερευνητική πρακτική για τη μελέτη της ψυχικής ανθεκτικότητας (Masten, Hubbard, Gest, Tellegen, Garmezy & Ramirez, 1999).

Η κατανομή των μεταναστών μαθητών στις τέσσερις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας διέφερε ανάλογα με τη χώρα γέννησης και το φύλο (βλ. Πίνακα 1). Όσον αφορά στη χώρα γέννησης, βρέθηκε ότι οι έφηβοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση ήταν μοιρασμένοι σχεδόν εξίσου στις τέσσερις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας. Μάλιστα, το ποσοστό των εφήβων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι εντάχθηκαν στους ψυχικά ανθεκτικούς μαθητές, ήταν εμφανώς το υψηλότερο μεταξύ των τριών χωρών γέννησης, δηλώνοντας ψυχολογική επάρκεια, παρά την ύπαρξη αντιξοότητας. Οι έφηβοι που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα (μετανάστες δεύτερης γενιάς), αντίθετα, έτειναν να συγκεντρώνονται

στην ομάδα των ψυχολογικά επαρκών, δηλαδή να παρουσιάζουν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή σε συνθήκες χαμηλής αντιξοότητας. Παράλληλα, λίγοι ήταν οι ψυχολογικά μη επαρκείς έφηβοι που γεννήθηκαν στην Ελλάδα. Οι μαθητές από την Αλβανία απαντώνται σχεδόν εξίσου στις τρεις ομάδες: ψυχολογικά επαρκείς, ευάλωτοι και μη επαρκείς. Οι μαθητές αυτοί, όταν δήλωναν αυξημένη αντιξοότητα, είχαν συνήθως χαμηλότερο επίπεδο ψυχολογικής επάρκειας. Το κριτήριο χ^2 δείχνει τη στατιστική σημαντικότητα των διαφορών ανάμεσα στα ποσοστά των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας ως προς τη χώρα γέννησης, $\chi^2(6, n = 314) = 13.72, p < .05$.

Η επισκόπηση της κατανομής των μαθητών στις τέσσερις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας ως προς το φύλο έδειξε ότι περισσότερα κορίτσια παρά αγόρια ήταν ψυχικά ανθεκτικά και ψυχολογικά επαρκή, δηλαδή είχαν προσαρμοστεί καλύτερα, ανεξάρτητα από τις συνθήκες υψηλής ή χαμηλής αντιξοότητας κάτω από τις οποίες ζούσαν. Αντίθετα, περισσότερα αγόρια παρά κορίτσια ήταν ψυχικά ευάλωτα. Ο έλεγχος για τη συσχέτιση των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας με το φύλο ήταν στατιστικώς σημαντικός, $\chi^2(3, n = 314) = 12.48, p < .01$ (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων ως προς τη χώρα γέννησης και το φύλο

		ΟΜΑΔΕΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ							
		Ψυχικά ανθεκτικοί		Ψυχολογικά επαρκείς		Ψυχικά ευάλωτοι		Ψυχολογικά μη επαρκείς	
		Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%
Χώρα γέννησης	Ελλάδα (2η γενιά)	9	15.3	25	42.4	15	25.4	10	16.9
	Αλβανία	10	9.9	34	33.7	29	28.7	28	27.7
	Πρώην ΕΣΣΔ	38	24.7	43	27.9	33	21.4	40	26.0
Φύλο	Αγόρια	23	15.5	41	27.7	47	31.8	37	25.0
	Κορίτσια	36	21.7	61	36.7	28	16.9	41	24.7

Σημείωση: Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για τις σειρές του πίνακα (χώρα γέννησης, φύλο). Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: για τη χώρα γέννησης, $\chi^2(6, n = 314) = 13.72, p < .05$, και για το φύλο, $\chi^2(3, n = 314) = 12.48, p < .01$.

Εθνική ταυτότητα και ψυχική ανθεκτικότητα

Για να εξεταστεί η υπόθεση ότι η εξερεύνηση και η επίτευξη εθνικής ταυτότητας αποτελούν προστατευτικούς παράγοντες για την ψυχολογική επάρκεια των μεταναστών/παλιννοστούντων μαθητών, υπολογίστηκε η κατανομή των τεσσάρων ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας στα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας, όπως αυτά μετρήθηκαν με την κλίμακα MEIM της Phinney (1992). Προηγουμένως, η ατομική βαθμολογία στην κλίμακα αυτή κωδικοποιήθηκε με τρόπο ώστε να δημιουργηθούν τρεις περίπου ισοπληθείς ομάδες, οι οποίες να αντιστοιχούν στα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας που προβλέπει η Phinney. Έτσι, οι έφηβοι με τη χαμηλότερη βαθμολογία (από 1.0 έως 2.9) θεωρήθηκαν ότι βρίσκονται στο στάδιο «ανεξερεύνητης» εθνικής ταυτότητας ($n = 99$ ή 31.5% του τελικού δείγματος), οι έφηβοι με βαθμολογία από 2.9 έως 3.3 θεωρήθηκαν ότι βρίσκονται σε στάδιο «εξερεύνησης» της εθνικής τους ταυτότητας ($n = 112$ ή 35.7%), ενώ οι έφηβοι με υψηλή βαθμολογία (από 3.3 έως 4.0) θεωρήθηκαν ότι βρίσκονται στο στάδιο «επίτευξης» της εθνικής τους ταυτότητας ($n = 98$ ή 31.2%). Δεν υπήρχαν στοιχεία για τη βαθμολογία 5 (1.6%) μαθητών στην κλίμακα MEIM.

Βρέθηκε ότι η κατανομή των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων στις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας συνδέεται σημαντικά με τα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας, $\chi^2(6, n = 309) = 14.06, p < .05$ (βλ. Πίνακα 2). Σχεδόν οι μισοί (47.4%) από τους ψυχικά ανθεκτικούς μαθητές βρίσκονταν στο στάδιο επίτευξης της εθνικής τους ταυτότητας. Οι περισσότεροι επαρκείς ήταν περίπου ισομερώς κατανεμημένοι στα στάδια εξερεύνησης (38.2%) και επίτευξης (35.3%) της εθνικής ταυτότητας. Αντίθετα, οι περισσότεροι ψυχικά ευάλωτοι και ψυχολογικά μη επαρκείς μαθητές είχαν μοιραστεί σχεδόν εξίσου στα στάδια της ανεξερεύνητης εθνικής ταυτότητας (35.6% και 41.6%, αντίστοιχα) και της εξερεύνησης της εθνικής ταυτότητας (37.0% και 39.0%, αντίστοιχα).

Αντίθετα με την παραπάνω συσχέτιση, ο έλεγχος της συνάφειας μεταξύ του σταδίου διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας και της χώρας γέννησης κατέληξε σε στατιστικώς ασήμαντο αποτέλεσμα.

Τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα

Για να εξεταστεί η υπόθεση ότι η ψυχική ανθεκτικότητα συνδέεται με τη διαδικασία του επιπολιτισμού, υπολογίστηκε η κατανομή των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας στις τέσσερις τακτικές προσαρμογής που έχει περιγράψει ο Berry (1997). Η ένταξη των μαθητών του τελικού δείγματος στις τακτικές προσαρμογής είχε ως εξής: εναρμόνιση 57 (18.1%), αφομοίωση 108 (34.5%), διαχωρισμός 82 (26.1%),

Πίνακας 2. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων στα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας

Στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας	ΟΜΑΔΕΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ							
	Ψυχικά ανθεκτικοί		Ψυχολογικά επαρκείς		Ψυχικά ευάλωτοι		Ψυχολογικά μη επαρκείς	
	Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%
Ανεξερεύνητη	14	24.5	27	26.5	26	35.6	32	41.6
Εξερεύνηση	16	28.1	39	38.2	27	37.0	30	39.0
Επίτευξη	27	47.4	36	35.3	20	27.4	15	19.4

Σημείωση: Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για τις στήλες του πίνακα (ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας). Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(6, n = 309) = 14.06, p < .05$.

και περιθωριοποίηση 19 (6.0%). Σαράντα οκτώ (15.3%) μαθητές δεν απάντησαν στη σχετική ερώτηση. Ο στατιστικός έλεγχος έδειξε ότι οι μαθητές αυτοί, με τα ελλιπή στοιχεία, κατανέμονταν τυχαία στις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας.

Η συσχέτιση των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας με τις τακτικές προσαρμογής βρέθηκε στατιστικώς σημαντική, $\chi^2(9, n = 266) = 31.29, p < .001$. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, οι περισσότεροι από τους μισούς ψυχικά ανθεκτικούς μαθητές ακολουθούσαν την τακτική επιπολιτισμού της αφομοίωσης. Οι ψυχολογικά επαρκείς μαθητές υιοθετούσαν συχνότερα την τακτική της αφομοίωσης και, κατά δεύτερο λόγο, την τακτική της εναρμόνισης (41.5% και 32.9%, αντίστοιχα). Αντίθετα, οι περισσότεροι ψυχικά ευάλωτοι μαθητές ακολουθούσαν την τακτική του διαχωρισμού. Οι περισσότεροι μη επαρκείς μαθητές επέλεξαν τις τακτικές της αφομοίωσης και του διαχωρισμού (40.9% και 35.2%, αντίστοιχα).

Στατιστικώς σημαντική συνάφεια βρέθηκε, επίσης, ανάμεσα στις τακτικές προσαρμογής και τη χώρα γέννησης, $\chi^2(6, n = 314) = 54.37, p < .001$. Οι περισσότεροι μετανάστες δεύτερης γενιάς (62.3%) και, σε μικρότερο βαθμό, τα παιδιά Ποντίων παλιννοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση (44.1%) είχαν την τάση να επιλέγουν την τακτική της αφομοίωσης, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθητών που έχουν γεννηθεί στην Αλβανία (50.9%) έδειξαν να προτιμούν την τακτική του διαχωρισμού.

Πίνακας 3. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των ομάδων ψυχικής ανθεκτικότητας των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων στις τακτικές προσαρμογής

Τακτικές Προσαρμογής	ΟΜΑΔΕΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ							
	Ψυχικά ανθεκτικοί		Ψυχολογικά επαρκείς		Ψυχικά ευάλωτοι		Ψυχολογικά μη επαρκείς	
	Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%	Συχν.	%
Ενορμόνιση	7	13.7	27	32.9	9	14.5	14	19.7
Αφομοίωση	28	54.9	34	41.5	17	27.4	29	40.9
Διαχωρισμός	15	29.4	17	20.7	25	40.3	25	35.2
Περιθωριοποίηση	1	2.0	4	4.9	11	17.8	3	4.2

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για τις στήλες του πίνακα (ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας). Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικά σημαντικές: $\chi^2(9, n = 266) = 31.29, p < .001$.

Συζήτηση

Η μετανάστευση σε μια καινούργια χώρα και η διαβίωση σε αυτή ως εθνική μειονότητα θεωρούνται από πολλούς μελετητές ότι είναι ιδιαίτερα στρεσογόνες διαδικασίες και ότι θέτουν σε κίνδυνο την ψυχική υγεία των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων (π.χ. Spencer & Markstrom-Adams, 1990). Η μελέτη αυτή επικεντρώθηκε σε εκείνα τα παιδιά μεταναστών και παλιννοστούντων που επιδεικνύουν ψυχική αντοχή και καταφέρνουν να προσαρμοστούν, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν.

Ο πρώτος στόχος της έρευνας ήταν να εντοπιστούν οι μαθητές που είχαν υψηλό και εκείνοι που είχαν χαμηλό βαθμό ψυχολογικής επάρκειας, ανάλογα με τον αριθμό στρεσογόνων γεγονότων που δήλωναν στη ζωή τους, πέραν της μετανάστευσης. Καταρχήν, βρέθηκε ότι οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους ως προς το βαθμό αντιξοότητας που βίωναν. Όλοι οι μαθητές βίωναν το στρες της μετακίνησής τους σε άλλη χώρα ή/και της διαβίωσής τους στην Ελλάδα ως μέλη εθνικής μειονότητας. Το 38.7% του δείγματος δήλωνε χαμηλό αριθμό άλλων παραγόντων επικινδυνότητας, ενώ το 28.5% δήλωνε σημαντικό αριθμό άλλων τέτοιων παραγόντων. Άλλες μελέτες

έχουν επίσης δείξει ότι οι παράγοντες επικινδυνότητας τείνουν να συνυπάρχουν, οπότε το άτομο έχει συχνά να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις περισσότερων του ενός παραγόντων επικινδυνότητας (Masten, 2001).

Οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές διέφεραν, όμως, μεταξύ τους σημαντικά και ως προς το βαθμό της ψυχολογικής τους επάρκειας. Τα περισσότερα παιδιά που είχαν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή (21.7% του συνολικού δείγματος) δήλωσαν ταυτόχρονα και χαμηλό αριθμό άλλων παραγόντων επικινδυνότητας, εκτός της μετανάστευσης, δηλαδή ήταν ψυχολογικά επαρκή. Υπήρχε ένα ποσοστό παιδιών 12.1%, το οποίο, αν και βίωνε συνθήκες υψηλού στρες, εμφάνιζε καλή σχολική, κοινωνική και προσωπική προσαρμογή, δηλαδή τα παιδιά αυτά ήταν ψυχικά ανθεκτικά. Ωστόσο, τα περισσότερα παιδιά που δήλωναν υψηλή αντιξοότητα ήταν ψυχικά ευάλωτα, δηλαδή παρουσίαζαν δυσκολίες προσαρμογής. Τέλος, ένας σημαντικός αριθμός παιδιών (16.6% του συνολικού δείγματος) παρουσίαζε δυσκολίες προσαρμογής, παρόλο που δήλωνε χαμηλή αντιξοότητα. Η διαδικασία της μετανάστευσης καθαυτή φαίνεται ότι αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα επικινδυνότητας για την ψυχολογική επάρκεια των παιδιών αυτών.

Τα παραπάνω ευρήματα δείχνουν ότι οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές αποτελούν έναν ανομοιογενή πληθυσμό, τόσο ως προς τις συνθήκες διαβίωσης και τον αριθμό στρεσογόνων παραγόντων που συνυπάρχουν στη ζωή τους, όσο και ως προς το βαθμό που έχουν προσαρμοστεί στο καινούργιο τους περιβάλλον. Δείχνουν, επίσης, ότι όσο περισσότεροι παράγοντες επικινδυνότητας συσσωρεύονται, πέραν της μετανάστευσης, τόσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος για την ψυχοκοινωνική προσαρμογή του εφήβου.

Η κατανομή των μαθητών στις τέσσερις ομάδες ψυχικής ανθεκτικότητας διέφερε, όμως, ανάλογα με τη χώρα γέννησής τους. Τα βασικότερα ευρήματα ήταν τα εξής: Στην ομάδα των ψυχικά ανθεκτικών μαθητών, οι οποίοι δηλώνουν υψηλή αντιξοότητα και παρουσιάζουν υψηλή επάρκεια, εντάχθηκαν κυρίως παλιννοστούντες μαθητές από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Αντίθετα, οι μαθητές από την Αλβανία, όταν ζουν υπό συνθήκες υψηλού στρες, φαίνεται ότι δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα, με αποτέλεσμα αρκετοί από αυτούς να εντάσσονται στην ομάδα των ψυχικά ευάλωτων και ένα μικρό μόνο ποσοστό στην ομάδα των ψυχικά ανθεκτικών.

Προστατευτικοί παράγοντες, στην περίπτωση των παλιννοστούντων, και αντίστροφα παράγοντες επικινδυνότητας, στην περίπτωση των μεταναστών, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ήταν, πρώτον, η διαφορά μεταξύ των συστημάτων αξιών της οικογένειας και του σχολείου και, δεύτερον, η στάση των γηγενών απέναν-

ντι στους μαθητές αυτούς. Όσον αφορά στον πρώτο παράγοντα, αναφέρεται ότι όσο μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση μεταξύ χώρας προέλευσης και χώρας υποδοχής, τόσο πιο απαιτητική είναι η διαδικασία της πολιτισμικής μάθησης, δηλαδή της εξοικείωσης με τις συμπεριφορές και τις αξίες που απαιτούνται για την ομαλή προσαρμογή στη χώρα υποδοχής (Ward et al., 2001). Η πολιτισμική απόσταση αναμφίβολα είναι μεγαλύτερη στην περίπτωση των μεταναστών απ' ό,τι είναι για τους παλιννοστούντες. Όσον αφορά στο δεύτερο παράγοντα, η αντιμετώπιση των παιδιών ομογενών από την ευρύτερη ελληνική κοινωνία είναι ενδεχομένως θετικότερη και πιο υποστηρικτική απ' ό,τι είναι απέναντι στους αλλοδαπούς μετανάστες (Berry & Sam, 1996. Garcia Coll, Crnic, Lamberty, Wasik, Jenkins, Garcia & McAdoo, 1996. Greenfield & Suzuki, 1998).

Η μεγάλη πλειοψηφία των εφήβων που γεννήθηκαν στην Ελλάδα αλλά είχαν γονείς μετανάστες ή παλιννοστούντες συγκεντρώθηκαν στην ομάδα των ψυχολογικά επαρκών, το οποίο σημαίνει ότι δήλωσαν χαμηλή αντιξοότητα και παρουσίασαν υψηλή επάρκεια. Φαίνεται ότι τα παιδιά μεταναστών που γεννιούνται στη χώρα υποδοχής, δηλαδή οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, ζουν κάτω από λιγότερο στρεσογόνες συνθήκες και η προσαρμογή τους είναι ευκολότερη, ίσως λόγω της έκθεσης στον καινούργιο πολιτισμό από μικρή ηλικία (Chud, 1982. Μόττη-Στεφανίδη, 2005).

Ο δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν να μελετηθεί η σχέση μεταξύ του σταδίου διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας και της ποιότητας της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής των εφήβων, ιδιαίτερα όταν ζουν κάτω από συνθήκες αντιξοότητας. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι, όπως αναμενόταν, η επίτευξη εθνικής ταυτότητας λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχολογική επάρκεια και προσαρμογή των εφήβων, διότι οι περισσότεροι ψυχικά ανθεκτικοί μαθητές, αντίθετα με τους μαθητές που είχαν χαμηλή επάρκεια (ευάλωτοι και μη επαρκείς) βρίσκονταν στο στάδιο επίτευξης της εθνικής τους ταυτότητας (Miller & MacIntosh, 1999). Αντίθετα, η ανεξερεύνητη εθνική ταυτότητα μοιάζει να αποτελεί παράγοντα επικινδυνότητας για την προσαρμογή των μαθητών, όπως φαίνεται από το εύρημα ότι υψηλά ποσοστά ψυχικά ευάλωτων και ψυχολογικά μη επαρκών μαθητών βρίσκονταν στο στάδιο της ανεξερεύνητης εθνικής ταυτότητας, ενώ αυτό δεν ίσχυε για τους ψυχικά ανθεκτικούς και τους ψυχολογικά επαρκείς μαθητές. Όταν ένας έφηβος ζει κάτω από συνθήκες υψηλού στρες, φαίνεται ότι παίζει θετικό ρόλο στην προσαρμογή του να έχει κατασταλάξει σε θέματα που αφορούν στην εθνική του καταγωγή.

Ο τρίτος στόχος της έρευνας ήταν να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ των τακτικών επιπολιτισμού που χρησιμοποιούν οι μαθητές και της ποιότητας της ψυ-

χοκοινωνικής τους προσαρμογής, ιδιαίτερα όταν ζουν κάτω από συνθήκες αντιξοότητας. Τα αποτελέσματα δεν επιβεβαίωσαν την υπόθεση ότι η εναρμόνιση λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχολογική επάρκεια. Η εναρμόνιση είχε επιλεγεί ως τακτική επιπολιτισμού από σχετικά μικρό ποσοστό εφήβων του δείγματος, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στην ομάδα των ψυχολογικά επαρκών. Αντίθετα, οι περισσότεροι έφηβοι αυτής της μελέτης, ιδιαίτερα οι ψυχικά ανθεκτικοί, οι επαρκείς και οι μη επαρκείς, ακολουθούσαν την τακτική της αφομοίωσης.

Η καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή και η ψυχολογική επάρκεια θεωρούνται ότι συνδέονται με την ικανότητα του μετανάστη/παλιννοστήσαντα εφήβου να συνδυάσει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας προέλευσης με εκείνα της χώρας υποδοχής και να λειτουργήσει αποτελεσματικά και στα δύο πλαίσια, δηλαδή να ακολουθήσει την τακτική της εναρμόνισης (Berry, 1997). Το αποτέλεσμα αυτό όμως εξαρτάται εν μέρει από τον ίδιο και εν μέρει προϋποθέτει μια ευρύτερη κοινωνία που είναι έτοιμη να υποδεχθεί τις ομάδες μεταναστών και παλιννοστούντων και να τις εντάξει σε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο όπου δεν υπάρχουν ισχυρές προκαταλήψεις και διακρίσεις εναντίον τους. Η επιλογή της τακτικής επιπολιτισμού της αφομοίωσης από τα περισσότερα παιδιά του δείγματος φανερώνει ενδεχομένως ότι δεν πιστεύουν πως η ελληνική κοινωνία είναι έτοιμη να τους υποδεχθεί με αυτό τον τρόπο και να τους εντάξει σε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο σεβόμενη την πολιτισμική τους διαφορετικότητα (Phinney et al., 2001).

Τα αποτελέσματα όμως δείχνουν ότι ο διαχωρισμός, ως τακτική επιπολιτισμού, αποτελεί παράγοντα επικινδυνότητας για την προσαρμογή των μαθητών. Μεγάλα ποσοστά ψυχικά ευάλωτων και ψυχολογικά μη επαρκών μαθητών, οι οποίοι έχουν χαμηλό βαθμό ψυχολογικής επάρκειας, ακολουθούσαν το διαχωρισμό ως τακτική επιπολιτισμού, ενώ αυτό δεν ίσχυε για τους ψυχικά ανθεκτικούς και τους ψυχολογικά επαρκείς μαθητές. Όσα άτομα ακολουθούν την τακτική του διαχωρισμού επιλέγουν να μην εμπλακούν στον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, ώστε να διατηρήσουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εθνικής τους ομάδας (Berry, 1997). Η επιλογή αυτή όμως εμποδίζει τον έφηβο να αποκτήσει καινούργιες δεξιότητες και να προσαρμοστεί στο νέο του περιβάλλον.

Όσον αφορά στην επιλογή τακτικής επιπολιτισμού ανάλογα με τη χώρα γέννησης, βρέθηκε ότι οι περισσότεροι παλιννοστούντες μαθητές που είχαν γεννηθεί στην πρώην Σοβιετική Ένωση, καθώς και οι αλλοδαποί και παλιννοστούντες μαθητές που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, ακολουθούσαν την τακτική της αφομοίωσης, ενώ αντίθετα οι περισσότεροι μαθητές από την Αλβανία ακολουθούσαν την τακτική του διαχωρισμού. Το εύρημα αυτό δεν συμφωνεί με απο-

τελέσματα από άλλες μελέτες, οι οποίες είχαν βρει ότι οι παλιννοστήσαντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση τείνουν να ακολουθούν την τακτική της εναρμόνισης (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993. Παπαστυλιανού, 2000). Είναι πιθανόν αυτή η διαφορά να οφείλεται σε παράγοντες όπως ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας ή/και οι μεθοδολογικές επιλογές των ερευνητών. Σε ό,τι αφορά τη μέτρηση της τακτικής επιπολιτισμού, μια διαφορά στον τρόπο διατύπωσης της ερώτησης μπορεί να επηρεάσει την απάντηση του υποκειμένου. Όταν η ερώτηση εξετάζει ποια είναι η *επιθυμητή* τακτική επιπολιτισμού, οι μετανάστες/παλιννοστήσαντες έφηβοι τείνουν να επιλέγουν την εναρμόνιση. Αντίθετα, όταν η ερώτηση εξετάζει με ποια εθνικότητα ταυτίζονται στην πραγματικότητα οι έφηβοι, τότε αυτοί τείνουν να επιλέγουν την τακτική της αφομοίωσης. Πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη ότι οι έρευνες των Γεώργα και Παπαστυλιανού έγιναν με διαφορά περίπου δέκα ετών από την παρούσα έρευνα. Οι έφηβοι που πήραν μέρος στην παρούσα μελέτη είχαν μεγαλύτερο χρόνο παραμονής στην Ελλάδα από εκείνους προηγούμενων ερευνών, ενώ περίπου ένα ποσοστό 30% είχε γεννηθεί στη χώρα υποδοχής. Αυτές οι διαφορές μπορεί να επηρεάσουν την τακτική επιπολιτισμού που επιλέγουν τα άτομα.

Αν εξετάσει κανείς συνολικά τα αποτελέσματα σχετικά με τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και τις τακτικές επιπολιτισμού ανάλογα με την ομάδα ψυχικής ανθεκτικότητας που εντάσσεται ο έφηβος, παρατηρεί μια αντίφαση. Οι περισσότεροι ψυχικά ανθεκτικοί έφηβοι βρίσκονταν στο στάδιο επίτευξης της εθνικής τους ταυτότητας και ακολουθούσαν παράλληλα την αφομοίωση ως τακτική επιπολιτισμού. Η αφομοίωση, όμως, προϋποθέτει την εγκατάλειψη των πολιτισμικών στοιχείων της χώρας προέλευσης (Berry, 1997), ενώ η επίτευξη της εθνικής ταυτότητας δείχνει ότι ο έφηβος κατανοεί και εκτιμά την εθνικότητά του (Phinney, 1990).

Η εξέταση της χώρας προέλευσης των παιδιών που αποτελούν την ομάδα των ψυχικά ανθεκτικών βοηθά, εν μέρει, να ερμηνευθούν αυτά τα αποτελέσματα. Η πλειοψηφία των ψυχικά ανθεκτικών μαθητών ήταν παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Τόσο οι ίδιοι όσο και οι γονείς τους είχαν γεννηθεί σε άλλη χώρα και είχαν εκτεθεί σε άλλο πολιτισμό. Παρ' όλα αυτά, είχαν ελληνική εθνικότητα. Οι έφηβοι αυτοί μπορούν, παράλληλα, να κατανοούν και να εκτιμούν την εθνικότητά τους και να έχουν αποδεχθεί τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας υποδοχής, διότι αισθάνονται ότι η εθνικότητά τους είναι η ίδια με την εθνικότητα του κυρίαρχου πολιτισμού, στον οποίο δηλώνουν ότι έχουν αφομοιωθεί. Η εθνικότητα του εφήβου μοιάζει, λοιπόν, να είναι ένας άλλος βασικός προστατευτικός παράγοντας για την ψυχολογική του επάρκεια. Όταν

ένας έφηβος δήλωνε υψηλή αντιξοότητα και ήταν παλιννοστών, είχε περισσότερες πιθανότητες από τους μετανάστες εφήβους να αντεπεξέλθει αποτελεσματικά στις δυσκολίες και να παρουσιάσει καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή.

Συμπερασματικά, βρέθηκε ότι οι μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές αποτελούν έναν ανομοιογενή πληθυσμό, τόσο ως προς τον αριθμό των παραγόντων επικινδυνότητας, πέραν της μετανάστευσης, που συνυπάρχουν στη ζωή τους, όσο και ως προς το βαθμό που έχουν προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα. Όσον αφορά στους παράγοντες που είτε προστατεύουν είτε θέτουν σε κίνδυνο την προσαρμογή αυτών των εφήβων, βρέθηκε ότι η επίτευξη ταυτότητας και η εθνικότητα λειτουργούν ως προστατευτικοί παράγοντες, ενώ η ανεξερεύνητη εθνική ταυτότητα και η τακτική επιπολιτισμού του διαχωρισμού λειτουργούν ως παράγοντες επικινδυνότητας.

Βιβλιογραφία

- Aronowitz, M. (1984). The social and emotional adjustment of immigrant children: A review of the literature. *International Review of Migration*, 18, 237-257.
- Berry, J. W. (1984). Cultural relations in plural societies: Alternatives to segregation and their sociopsychological implications. In N. Miller & B. M. Brewer (Eds.), *Groups in contact: The Psychology of desegregation* (pp. 11-27). New York: Academic Press.
- Berry, J. W. (1988). Acculturation and psychological adaptation: A conceptual overview. In J. W. Berry & R. C. Annis (Eds.), *Ethnic psychology: Research and practice with immigrants, refugees, native peoples, ethnic groups and sojourners* (pp. 53-69). Lisse, The Netherlands: Sweets & Zeitlinger.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-68.
- Berry, J. W., & Sam, D. L. (1996). Acculturation and adaptation. In J. W. Berry, M. H. Segall & Ç. Kağitçibaşı, (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology. Social Behavior and applications* (pp. 291-326). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Γεώργας, Δ., & Παπαστυλιανού, Ν. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Chud, B. (1982). The threshold model: A conceptual framework for understanding and assisting children of immigrants. In R. C. Nann (Ed.), *Uprooting and surviving* (pp. 95-99). Boston, MA: D. Reidel.

- Fthenakis, W. E., & Minsel, B. (2002). *Die Rolle des Vaters in der Familie*. Stuttgart: Verlag.
- Garcia Coll, C., Crnic, K., Lamberty, G., Wasik, B. H., Jenkins, R., Garcia H. V., & McAdoo, H. P. (1996). An integrative model for the study of developmental competencies in minority children. *Child Development, 67*(5), 1891-1914.
- Greenfield, P. M., & Suzuki, L. K. (1998). Culture and human development: Implications for parenting, education, paediatrics, and mental health. In W. Damon (Ed.), *Handbook of child psychology* (5th ed., Vol. 4, pp. 1059-1109). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Hicks, R., Lalonde, R. N., & Pepler, D. (1993). Psychosocial considerations in the mental health of immigrant and refugee children. *Canadian Journal of Community and Mental Health, 12*(2), 71-87.
- Laosa, L. M. (1997). Research perspectives on constructs of change: Intercultural migration and development transitions In A. Booth, A. C. Crouter & N. Landale (Eds.), *Immigration and the family. Research and policy on U.S. immigrants* (pp. 133-147). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Luthar, S. (1991). Vulnerability and resilience: A study of high-risk adolescents. *Child Development, 62*, 600-612.
- Luthar, S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development, 71*(3), 543-562.
- Μάρκου, Γ. (1997). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση: Ελληνική και διεθνής εμπειρία*. Αθήνα (αυτοέκδοση).
- Masten, A. S. (2001). Resilience processes in development. *Child Development, 56*(3), 227-238.
- Masten, A. S., Hubbard, J. J., Gest, S. D., Tellegen, A., Garmezy, N., & Ramirez, M. (1999). Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Development and Psychopathology, 11*, 143-169.
- Miller, D. B., & MacIntosh, R. (1999). Promoting resilience in urban African American adolescents: Racial socialization and identity as protective factors. *Social Work Research, 23*(3), 159-174.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2005). Ψυχικά ανθεκτικοί μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές: Προστατευτικοί παράγοντες και παράγοντες επικινδυνότητας. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σσ. 167-193). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Nesdale, D., Rooney, R., & Smith, L. (1997). Migrant ethnic identity and psychological distress. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 28*(5), 569-588.

- Oberg, K. (1960). Culture shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*, 7, 177-182.
- Παπαστυλιανού, Α. (2000). Ψυχοκοινωνική προσαρμογή και στρες σε αγγλόφωνους, Πόντιους, και Βορειοηπειρώτες εφήβους μαθητές στην Ελλάδα. *Παιδί και Έφηβος*, 2(1), 112-132.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Phinney, J. S. (1992). The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for the use with diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7, 156-176.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493-509.
- Roysircal-Sodowsky, G., & Maestas, M. (2000). Acculturation, ethnic identity, and acculturative stress. In R. H. Dana (Ed.), *Handbook of Cross-Cultural and Multicultural Personality Assessment* (pp. 131-172). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (Επιστ. επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Spencer, M. B., & Markstrom-Adams, C. (1990). Identity processes among racial and ethnic minority children in America. *Child Development*, 61, 290-310.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup behaviour* (pp. 7-24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Van der Veer, G. (1988). *Counselling and therapy with refugees and victims of war, torture and repression* (2nd ed.). Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.